

DOI: 10.31648/an.11210

Iwona Benenowska

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1163-2778>

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy/ Kazimierz Wielki University
in Bydgoszcz
ibene@ukw.edu.pl

Etos akademicki – historia i tradycja wobec wyzwań współczesności (próba rekapitulacji dyskusji)

Academic Ethos – History and Tradition in the Face of Contemporary Challenges (an Attempt to Recapitulate the Discussion)

Abstract: The text is devoted to the academic ethos and aims to indicate the most important issues related to this problem. Individual thematic threads have been arranged and presented in the following order: 1. discussions and legal acts as well as publications devoted to the ethos from the end of the twentieth century to recent years; 2. history of the concept; 3. an attempt to find the essence of ethos and define it; 4. indication of certain types and categories of description of the ethos of science; 5. presentation of contemporary changes related to the globalization of science.

Keywords: academic ethos, history of ethos, types of ethos, categories of ethos, globalization of science, changes in ethos, values

Wiedza i rozum są dzisiaj tak zagrożone,
Jak to się niegdyś rzadko zdarzało [...]
J.M. Bocheński

Wstęp

Niniejszy tekst jest poświęcony etosowi akademickiemu i ma na celu rekapitulację w jednym miejscu najważniejszych informacji związanych z tym zagadnieniem, prezentowanych w wielu osobnych, rozproszonych dotąd publikacjach. Poszczególne wątki problemowe zostały uporządkowane i wyeksponowane w następującej kolejności. W pierwszej części zaprezentowano akty prawne i publikacje oraz próby dyskusji poświęcone etosowi od końca XX wieku po ostatnie lata (aby zreferować

rozwój i dynamikę zainteresowań tą kwestią). W drugiej części wyekscerpowano informacje związane z historią tytułowego pojęcia (w celu przedstawienia wielowiekowego kontekstu i wagi tego typu rozważań). Trzecia część stanowi próbę odnalezienia istoty etosu i jego zdefiniowania (dla uchwycenia jego najistotniejszych cech). W czwartej części wskazano na pewne typy i/lub kategorie opisu etosu nauki, ze szczególnym uwzględnieniem dokonań Szkoły Lwowsko-Warszawskiej stanowiących kanoniczny model trwale osadzony w polskiej tradycji akademickiej, co dalej stanowi grunt/ punkt odniesienia do prezentowanych w części piątej współcześnie obserwowanych zmian, zmierzających do zachowania pewnych cech tożsamościowych uniwersytetu i jednocześnie prób wychodzenia naprzeciw wyzwaniom współczesności, związanych w dużej mierze z procesem globalizacji nauki.

1. Dyskusje i akty prawne/ publikacje poświęcone pojęciu etosu

Dyskusje poświęcone etosowi akademickiemu trwają od wielu lat. Najistotniejsze i te, które stały się asumptem do głębszej refleksji, warto tu zebrać i przypomnieć.

Wysiłki związane z opracowaniem zbioru dobrych obyczajów pracownika nauki w Polsce zintensyfikowały się od połowy lat 70. XX wieku. W 1979 roku ukazał się traktat *Etyka ludzi nauki* (b.a. 1979). W latach 1976–1978 na Uniwersytecie Jagiellońskim odbywały się zebrania dyskusyjne poświęcone wyzwaniom, wymaganiom i oczekiwaniom wobec nauki polskiej. Jakub Mames, szanowany i uznany w środowisku naukowców, zainicjował opracowanie reguł etycznych obowiązujących ludzi nauki w Polsce. Efektem był zaprezentowany w 1992 roku *Kodeks etyczny pracownika nauki* (tzw. *Kodeks Mamesa*). Został on rozesłany do 92 uczelni i instytutów naukowych w kraju. Profesor Mames, pełniący funkcję reportera Komitetu Etyki w Nauce, zebrał 220 uwag. Spośród 56 dyrektyw zawartych w pierwowzorze tylko 4 pozostały niezmienione w nowym tekście. Była to więc duża praca zespołowa, której Mames nie zgodził się już firmować jako autor. Plenum Komitetu Etyki w Nauce PAN jednomyślnie zatwierdziło tekst do druku, biorąc na siebie odpowiedzialność autorską. Kornel Gibiński – Prezes PAN w *Przedmowie* do pierwszego wydania pt. *Dobre obyczaje w nauce. Zbiór zasad i wytycznych* (1994) zachęcał do dalszego nadsyłania uwag i propozycji, które mogłyby pomóc w kolejnym ulepszaniu tekstu. W wydanej dwa lata później wersji pominięto drugą część tytułu, podając: *Dobre obyczaje w nauce. Zbiór zasad*. W 2001 roku – po zapoznaniu się z projektem UE *European Science Foundation Guidelines* (Wytyczne Europejskiej Fundacji Nauki) – opublikowano trzecią wersję,

wracając do dookreślenia „zasady i wytyczne” (po publikacji *On being a scientist* (O byciu naukowcem) National Academy of Science w 1996 roku). Czytamy w nim:

Biorąc zaś pod uwagę nasze aspiracje wejścia do Unii Europejskiej i wiążące się z tym potrzeby dostosowywania naszych regulacji i przepisów do ducha podobnych aktów unijnych, zaczerpnęliśmy z ich projektu szereg myśli i sformułowań nieobecnych w naszych poprzednich wydaniach [...] (*Dobre obyczaje w nauce* 2001: 3).

Tekst dzieli się na następujące części: I. Zasady ogólne, II. Pracownik nauki jako twórca, III. Pracownik nauki jako mistrz i kierownik, IV. Pracownik nauki jako nauczyciel, V. Pracownik nauki jako opiniodawca, VI. Pracownik nauki jako ekspert, VII. Pracownik nauki jako krzewiciel wiedzy, VIII. Pracownik nauki jako człowiek społeczeństwa i wspólnoty międzynarodowej. W czasie opracowywania kolejnych edycji *Kodeksu* został wydany tom pod redakcją Janusza Goćkowskiego i Krzysztofa Pigionia pt. *Etyka zawodowa ludzi nauki* (1991). 25 czerwca 2003 roku na posiedzeniu Senatu został przyjęty *Akademicki kodeks wartości Uniwersytetu Jagiellońskiego*. W dokumencie tym m.in. stwierdzono, że „[...] w obliczu narastających zagrożeń konieczne staje się jasne i jednoznaczne przypomnienie podstawowych wartości obyczajowych i etycznych, które [...] tworzyły autorytet nauki, wyrażając siłę moralną akademickiego świata [...]” (*Akademicki kodeks wartości UJ* 2003: 1). Zaliczono do owych wartości służbę prawdzie, odpowiedzialność, życzliwość, sprawiedliwość, rzetelność, tolerancję, lojalność, samodzielność, uczciwość, a także godność i wolność. Franciszek Ziejka, przywołując autorytet Aleksandra Gieysztora, wskazywał, że należy do nich jeszcze dodać skromność, wzajemny szacunek, odrzucenie pokusy robienia tzw. kariery (Ziejka 2012/2013: 24–27; zob. także Nowakowski 2007).

Fundacja Rektorów Polskich (FRP) w 2005 roku podjęła inicjatywę opracowania kodeksu dobrych praktyk w polskich uczelniach, która w maju tegoż roku zyskała aprobatę Zgromadzenia Plenarnego Konferencji Rektorów Akademickich Szkół Polskich (KRASP) i cztery miesiące później powołano specjalną Komisję do opracowania *Kodeksu: Dobre praktyki w szkołach wyższych*. Tekst opublikowano w kwietniu 2007 roku, a w 2022 – roku jubileuszowym 25-lecia KRASP – ogłoszono rozszerzenie tego dokumentu¹.

Chrześcijańskie Forum Pracowników Nauki od 2005 roku organizuje konferencje pn. *Nauka – Etyka – Wiara*. W Rydzynie (30.05–2.06.2013) Czesław Gra-

¹ W 2023 r. opublikowano wersję dostępną na stronie https://www.krasp.org.pl/files/public/dokumenty/KRASP_Kodeks_Dobre_praktyki_PL.pdf [dostęp: 12.05.2025].

barczyk wygłosił m.in. referat pt. *Etos, autorytet i odpowiedzialność naukowców i nauczycieli akademickich*². We wrześniu 2016 roku na XVI Ogólnopolskim Zjeździe Socjologicznym szerokim echem odbiło się wystąpienie Jacka Bielińskiego, który (w kontekście polskiej reformy akademickiej) wiele uwagi poświęcił etosowi nauki w Polsce.

W listopadzie 2019 roku w Tomaszowicach odbyła się konferencja pt. *Etos w badaniach i w nauczaniu*, której pokłosiem jest tom VII w cyklu „Debaty PAU”, zatytułowany *Etos i etyka w badaniach i w nauczaniu*, wydany pod redakcją Lucjana Suchanka (2020). W 2020 roku Polska Akademia Nauk opublikowała trzecie wydanie *Kodeksu etyki pracownika naukowego*, a 5 grudnia 2024 roku na 153. sesji Zgromadzenie Ogólne Polskiej Akademii Nauk uchwaliło jego zaktualizowaną wersję.

W grudniu 2021 roku odbyła się we Wrocławiu sesja naukowa pt. *Etos ludzi nauki*. Została ona zorganizowana jako zwieńczenie jubileuszu 75-lecia Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Wydarzenie to było okazją do dyskusji na temat etyki badań naukowych, krytyki naukowej, kształcenia kadr naukowych i wdrażania wyników badań. Zaowocowało ono tomem *Etos ludzi nauki. Publikacja pokonferencyjna* (2022). Jak pisze we *Wstępie* Wojciech Witkiewicz: „Od wielu lat obserwujemy postępujący kryzys zaufania do rezultatów badań naukowych oraz autorytetu pracowników nauki” (Witkiewicz 2022: 7–8).

Od marca 2024 roku na Uniwersytecie Rzeszowskim zorganizowano sześć spotkań w związku z projektem pn. *Etos Nauczyciela. Rozmowy o Wartościowej Edukacji*, a w ramach tego interesującego cyklu wygłaszano wykłady, prowadzono panele dyskusyjne, warsztaty.

2. Historia pojęcia *etos*

W XXI stuleciu uniwersytety europejskie obchodzą swoje tysiąclecie. Dyskusje/rozważania nad etosem sięgają jednak czasów odleglejszych niż XX i XXI wiek. Przygotowując grunt pod nasze rozważania, należy przypomnieć, że pojęcie etosu i etyki w starożytności wywodzą od Arystotelesa, a pojęcie etosu poprzedzało etykę, jak pisze Zbigniew Stawrowski: „To etyka rodzi się w ramach etosu i go zakłada jako przedmiot swojego badania i swoich eksplikacji” (Stawrowski 2020: 22).

² W tej części niektóre teksty są tylko sygnalizowane. Jest to motywowane rozmiarami niniejszego artykułu. W *Bibliografii* umieszczono dane umożliwiające zapoznanie się z obszerniejszymi informacjami.

Słowo *ethos* oznaczało w starożytnej Grecji obyczaj, coś związanego z naszymi przyzwyczajeniami, „a także to, co nam najbliższe i najlepiej znane – siedzibę, domostwo, miejsce, gdzie najbardziej czujemy się u siebie. Pojawia się ono w sławnym zdaniu Heraklita: *Ethos antropou daimon*, które przełożyć można by jako: »człowiek mieszka w pobliżu Boga/ człowiek zadomowiony jest w boskości«” (Stawrowski 2020: 22). Józef Tischner pisał zaś: „zasadniczy *ethos* człowieka [...] polega na swoistym doświadczeniu domu, zadomowienia” (Tischner 2008: 217). Kontynuując porównanie z domem, „etyka byłaby tą refleksją czy tą mądrością, która mówi, jak budować dom, to znaczy, jak być sobą wśród swoich na swej przestrzeni” (Tischner 2008: 218). Arystoteles twierdził, że każda naturalna ludzka wspólnota jest wspólnotą etyczną, to znaczy taką, której członków łączy wspólna wiedza związana z rozróżnianiem tego, co dobre, a co złe (por. Arystoteles 1964: 7). Człowiek jednak potrafi wznieść się ponad etos własnej wspólnoty etycznej, pytać o dobro i zło samo w sobie. Tę refleksję pozostawił nam Sokrates, który zadawał swoim współobywatelom w kwestiach etycznych proste pytanie: „Jak jest naprawdę?” (za: Stawrowski 2020: 24).

Rozmówcami w symbolice mistrzowie średniowieczni etos rozumieli w kontekście nauczania uniwersyteckiego, a to przedstawiali jako wielki gmach, którego fundamenty stanowi wykład, ściany – dysputa, a dach – uniwersyteckie kazanie i, co trzeba podkreślić, w łacinie średniowiecznej uniwersytet to „korporacja”, „wspólnota”, „stowarzyszenie” nauczających i nauczanych (za: Szotek 2017: 158, 159).

Odkrycie Sokratesa, że przy wyznaczaniu zasad naszego postępowania należy odwołać się do krytycznego, refleksyjnego autonomicznego rozumu i właściwych mu uniwersalnych kategorii, zostało w czasach nowożytnych podjęte i dogłębnie opracowane w dziełach Immanuela Kanta. Według Kanta o kategoriach moralnych możemy mówić wyłącznie wtedy, gdy dotyczy to samodzielnych, autonomicznych decyzji jednostki, która w swojej refleksji jest w stanie wznieść się ponad i przeciwstawić – jeśli są nierozumne – etycznym obyczajom obowiązującym w jej własnej społeczności. Bezrefleksyjne zaś kierowanie się takimi obyczajami byłoby dla Kanta działaniem nie tyle wolnym i autonomicznym, ile raczej amoralnym, czynem uwikłanym w zewnętrzną zależność (Kant 1953: 50). Myśli Kanta rozwinął Georg Wilhelm Friedrich Hegel, który wprowadził rozróżnienie na: *Sittlichkeit*, czyli właśnie etos; *Sitte* – zwyczaj oraz moralność (*Moralität*). W filozofii Hegla chodzi o to, by każdy swoją wspólnotę etyczną i jej etos czynił wspólnotą coraz bardziej moralną, oczyszczając istniejący etos i wzmacniając w nim to wszystko, co niesie w sobie uniwersalny sens (Hegel 2023). Wskazane wyżej rozróżnienia/kategorie mogą nam równie dobrze posłużyć do analizy innego typu wspólnot,

w tym również takiej, która nas szczególnie interesuje – wspólnoty akademickiej czy uniwersyteckiej.

A na tej płaszczyźnie należy wspomnieć o etosie akademickim lwowsko-warszawskim. Jak pisze Anna Brożek, etos Szkoły Lwowsko-Warszawskiej (dalej: Szkoły) jest wart rekonstrukcji, ponieważ historycy filozofii uważają Szkołę „za rzadki przykład tego, jak w stosunkowo krótkim czasie stworzyć można w nauce coś niebanalnego i o trwałej wartości” (Brożek 2023: 25). Za twórcę uznaje się Kazimierza Twardowskiego, a samo nazwisko oraz opis działań i osiągnięć Profesora są często przywoływane w kontekście interesującego nas tematu. Po I wojnie światowej i odzyskaniu przez Polskę niepodległości lwowscy wychowankowie Twardowskiego objęli katedry filozofii, logiki, psychologii i pedagogiki w innych miastach Polski, np. w Warszawie, Poznaniu. Lata 20. i 30. XX wieku uznaje się za najbardziej intensywny i twórczy okres rozwoju Szkoły. Czas II wojny światowej wiele zmienił. Dopiero w latach 70. tradycje Szkoły zaczęły się stopniowo odradzać, a z początkiem XXI stulecia nastąpił prawdziwy renesans badań nad jej historią i dorobkiem. Odróżniając etos deklarowany od realizowanego, Brożek przywołuje dla pierwszego typu deklaracje samych członków Szkoły i ich kluczowe teksty, np. Kazimierza Twardowskiego (1933) *O dostojęństwie Uniwersytetu* (będącego swego rodzaju testamentem akademickim założyciela Szkoły), Kazimierza Ajdukiewicza (1965) *O wolności nauki*, Tadeusza Czeżowskiego (1967) *W sprawie deontologii pracownika naukowego*, Marii Ossowskiej (1946) *Wzór obywatela w ustroju demokratycznym* lub *O człowieku, moralności i nauce* (1983), Izydory Dąbskiej (1994) *O niektórych ideach metafizycznych w szkole lwowsko-warszawskiej*. Etos realizowany, obecny *implicite* w działalności akademickiej członków Szkoły, zakłada rozróżnienie na etos naukowy, dydaktyczny i organizacyjny, podkreślając, iż ten pierwszy zajmuje najwyższą pozycję (więcej na ten temat w dalszej części tego tekstu).

Czy postulaty deklarowane i realizowane w Szkole mogą służyć za wzór postępowania współcześnie? Odpowiedź może być twierdząca, jeśli uznamy, że niezależnie od różnych zewnętrznych okoliczności akademicy są powołani do szukania prawd obiektywnych (lub „prawdopodobieństw”). Wiążą się z tym pewne obowiązki/postawy/cechy, np. umiejętność uzasadniania problemów jasnym językiem, niezależnie od zewnętrznych okoliczności, zgodnie z własnymi przekonaniem, wewnętrzną niezależnością myślenia. Ów wzór jest także adekwatny, jeśli uznamy, że z pracą naukową w etosie akademickim współdziałać winny praca dydaktyczna i organizacyjna. Jak pisze Brożek:

Współczesnym zagrożeniem dla etosu dydaktycznego jest upadek autorytetu nauczyciela. [...] ci, którzy przeszli przez szkołę Twardowskiego, mieli okazję zdobyć nie tylko potrzebne dobru badaczowi kwalifikacje intelektualne, lecz także potrzebny każdemu człowiekowi, zwłaszcza w sytuacjach granicznych, niezłomny charakter (Brożek 2023: 48).

Rozważania nad etosem prowadzili głównie filozofowie lub socjologowie. Na gruncie amerykańskim realizował je m.in. Robert K. Merton (2002) w tomie pt. *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, a w Polsce – kontynuatorzy myśli Twardowskiego, których osiągnięcia przedstawił m.in. Janusz Goćkowski (1996) w *Ethos nauki i role uczonych* lub *Uniwersytet i tradycja w nauce* (1999).

3. Istota etosu. Próby jego definiowania

Co stanowi istotę etosu? Spróbujmy zebrać pewne informacje, najpierw ogólne (słownikowe), aby następnie uchwycić to, co jest charakterystyczne dla etosu akademickiego w literaturze przedmiotu.

Słowniki wskazują na zbiór pewnych wzorców/norm/wartości, uznawanych przez daną grupę/społeczność, określających jej charakter/odrębność. Porównajmy definicje z kilku wybranych: *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego: „socj. całokształt społecznie uznawanych w danej społeczności norm regulujących zachowanie jej członków”³. *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod redakcją Stanisława Dubisza: „gr. *ethos* ‘obyczaj’ socjol. obyczaje, normy, wartości, wzory postępowania, składające się na styl życia i charakter danej grupy ludzi, określające jej odrębność”⁴, analogicznie pod redakcją tegoż *Wielki słownik języka polskiego* (WSJPD 2018: 898–899). *Wielki słownik języka polskiego* pod redakcją Piotra Źmigrodzkiego: „*książk.* ogół wzorców postępowania, norm i wartości, które są powszechnie przyjęte i obowiązujące w jakiejś grupie ludzi i stanowią o jej odrębności”⁵. *Inny słownik języka polskiego* pod redakcją Mirosława Bańki: „Etos jakiejś grupy ludzi lub jakiejś działalności to ogół związanych z nią wartości, wzorów i norm, decydujących o jej odrębności” (ISJP 2000: 388). *Słownik współczesnego języka polskiego* pod redakcją Bogusława Dunaja: „system wartości moralnych; normy, wzorce postępowania, charakteryzujące styl życia i charakter danej grupy społecznej, stanowiące o jej odrębności” (SWJP 2001: 242).

³ SJPD. <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/etos;5426560.html> [dostęp: 12.12.2024].

⁴ USJP wersja z zapisem na płycie CD z 2004 r. (więc nie podaję numeru tomu i strony).

⁵ WSJPŻ. <https://wsjp.pl> [dostęp: 20.09.2024].

Wszystkie przytoczone definicje akcentują fakt, że etos dotyczy pewnych społeczności, a nie indywidualnych postaw. Na zbiór norm zwraca uwagę SJPD. W pozostałych słownikach oprócz nich mówi się o wartościach i wzorcach postępowania stanowiących o odrębności danej grupy i/lub ją charakteryzujących. USJP i WSJPD uwzględniają jeszcze obyczaje. SJPD wiąże znaczenie etosu z funkcją regulującą zachowanie członków wspólnoty. Dane słownikowe wykazują spójność z bardziej szczegółowymi opracowaniami naukowymi.

Pojęcie etosu, który oznacza charakterystyczny dla danej grupy społecznej całościowy wzór kulturowy lub obowiązujący styl życia, zaproponował amerykański socjolog William Graham Sumner (1995), dla którego etos był tożsamy z obyczajem. Podobnie etos rozumiała Maria Ossowska (1973), przestrzegając przed myleniem go z pojęciem etyki. Teorią etosu zajmuje się etyka opisowa (wcześniej etologia).

Etos w etyce jest rozumiany jako zestaw wartości, przekonań i norm moralnych, które kształtują naszą tożsamość, kierują postępowaniem. Jest to rodzaj moralnego kodu, który wpływa na nasze zachowanie w różnych sytuacjach życiowych, odzwierciedlając osobiste przekonania o tym, co dobre, słuszne, moralnie akceptowalne. Opiera się on na wartościach, m.in. poczuciu sprawiedliwości, szacunku dla innych, poszanowaniu godności, odpowiedzialności. Jest silnie powiązany z pojęciem moralności, regulującej za pomocą zasad i norm postępowanie w społeczeństwie. Etos jest indywidualnym wyrazem tych zasad i norm, które są dla nas ważne. Kiedy ludzie mają podobne wartości etosu, tworzą się wspólne standardy moralne, które kształtują funkcjonowanie społeczeństwa, choć sam etos może się różnić między poszczególnymi społecznościami, kulturami⁶.

Etos w etyce to – mówiąc obrazowo – kompas moralny. Maria Ossowska podkreśla, że etos dotyczy grup, a nie jednostek: „[...] to styl życia jakiejś społeczności, ogólna [...] orientacja jakiejś kultury, przyjęta przez nią hierarchia wartości [...]. »Ethos« jest terminem, który stosuje się do grup, a nie do indywidualów” (Ossowska 1973: 7). Brożek proponuje następującą eksplikację: „Etos społeczności $x = \text{def.}$ system wartości deklarowany lub realizowany w społeczności x ” (Brożek 2023: 26)⁷.

Zawężając pojęcie, przez etos akademicki rozumie się etos uczonych, który spełnia ww. warunki, tzn. obejmuje w działaniach akademickich system wartości zarówno aprobowanych, deklarowanych, jak i propagowanych, realizowanych.

⁶ Por. *Czym jest etos w etyce*. <https://www.echos.pl/czym-jest-etos-w-etyce/> [dostęp: 14.02.2025].

⁷ Ze sformułowaniem Autorki można by dyskutować, zwłaszcza w kategoriach prawdziwości deklarowania i realizowania owych wartości. Polemika na ten temat wykracza jednak poza meritum poruszanych w niniejszym tekście zagadnień, wymagając zwrotu ku obszarom teorii aksjologicznej.

Jednak należy zdawać sobie sprawę, że „tylko nieliczne grupy i ich systemy wartości egzemplifikują ten ideał w czystej postaci” (Brożek 2023: 26). Przemysław Kisiel, w kontekście socjologii Janusza Goćkowskiego, określa etos uczonego jako „doktrynalnie wyznaczony styl pracy i życia, praktykowany w środowisku osób pełniących role merytoryczne w instytucjach nauki” (Kisiel 2011: 211).

W etosie akademickim uczony jest traktowany jako autorytet albo inaczej – autorytet buduje etos. W takim razie, czy w dobie postmodernizmu, w XXI wieku można myśleć/mówić o autorytecie jako fundamencie etosu? Alasdair MacIntyre stwierdza, że żyjemy „w kulturze, dla której pojęcie autorytetu jest czymś obcym i wstrętnym, wobec czego powoływanie się na autorytet wydaje się irracjonalne” (MacIntyre 1996: 94–95). Władysław Zuziak w swojej książce *Społeczne perspektywy etyki*, w rozdziale *Autorytet w nauce* daje jednoznacznie do zrozumienia, że mamy do czynienia ze zmierzchem epoki autorytetów, a powodów jest wiele i ich początków można doszukiwać się już w oświeceniu: „Pojęcie autorytetu utożsamiano z biernym, bezkrytycznym uznawaniem dogmatów i przeciwstawiono aktywnemu, krytycznemu rozumowi ludzkiemu, który każdą zastaną lub odkrytą prawdę przed przyjęciem musi poddać weryfikacji” (Zuziak 2006: 261).

Wraz z rozwojem cywilizacyjnym rola autorytetu jako czynnika kulturotwórczego została zdeprecjonowana, a nauka coraz bardziej uległa wpływom technokratów i specjalistów. Liberalny indywidualizm sprawił, że autorytet zaczęto identyfikować jako czynnik ograniczający, autorytet naukowy przestał być identyczny z autorytetem idealnym: „Dla jednostki przeświadczonej o wartości własnej indywidualności wszelki autorytet musi jawić się jako zagrożenie jego autonomii” (Zuziak 2006: 261).

W każdym środowisku, więc i w naukowym, spotykamy osoby, które określane są przez to środowisko mianem autorytetu, ale grupa takich ludzi jest nieliczna, bo muszą być brane pod uwagę tzw. czynniki wewnętrzne, a mianowicie: „muszą oni posiadać odpowiednie cechy i kwalifikacje, które spełniają wymogi kręgów sankcjonujących uznanie autorytetu, oraz muszą postępować zgodnie z normami i regułami przyjętymi i obowiązującymi w tych kręgach” (Zuziak 2006: 261). Nie można wykluczyć także wpływów zewnętrznych, ponieważ rzeczywistość implikuje pewne zachowania i sprawia, że chciałoby się je konkludować: jakie kręgi, takie autorytety. (O zagrożeniach związanych z etosem akademickim więcej w piątej części tego tekstu).

4. Typy/kategorie etosu nauki

Zacznijmy od ciekawego rozróżnienia w myśli pedagogicznej. Tam – jak pisze Małgorzata Dyś – znajdujemy trzy sprzężone ze sobą pojęcia: *etos*, *bios* i *agos*, jako czynniki idealnego wykształcenia, dającego podstawy harmonijnego rozwoju człowieka jako jednostki żyjącej w społeczeństwie, przejmującej jej wzorce kulturowe, i jednocześnie osoby naznaczonej swoją indywidualnością, potencjałem twórczym, wolną wolą. Za podstawę można uznać *bios* (gr. *bios* – życie) – pęd życiowy do naturalnego, psychologicznego rozwoju organizmu. Dzięki odziedziczonym po przodkach cechom (biologicznym i psychicznym), jednostka (razem ze swoim rozmachem życiowym (*biotonusem*)) od urodzenia może być bardzo silna, odporna na czynniki stresowe, żywotna (i odwrotnie – słaba i nieodporna) (Dyś 2024: 2; por. też Kunowski 1993: 171).

Dla rozwoju człowieka o wiele ważniejsze od dziedziczenia okazują się wpływy społeczne lub kulturalne. To zaś związane jest z *etosem*, rozumianym jako siła społeczeństwa, która obyczajowo i moralnie kształtuje *bios* przy pomocy m.in. presji opinii publicznej, zbioru norm i nakazów, więc i sankcji. Elementy presji społecznej próbują ukierunkować *bios* jednostki do realizacji celów danej społeczności i podporządkować ją istniejącym w danej wspólnocie różnorodnym normom. Siła etosu zależy od poziomu moralności grup rodzinnych, rówieśniczych, zawodowych aż po szersze – organizacji narodowej i państwowej. Etos – rozumiany jako dziedziczenie społeczne – jest nabywaniem wszelkiego rodzaju wykształcenia, na które składają się nie tylko wiedza naukowa, lecz także postawy, gusty, sposoby zachowania – „W ten sposób pod wpływem siły etosu następuje przyswojenie przez rozwijającą się jednostkę całego dorobku kultury, realizuje się nasze wejście do wspólnoty grupowej tradycji, historii, języka, obyczaju, narodowości” (Dyś 2024: 4). Należy jednak pamiętać – jak pisze Dyś – że „[n]awet całkowicie zdrowy fizycznie i psychicznie wychowanek, żyjąc w środowisku deprawującym i demoralizującym moralnie, może ulec wykołajeniu wychowawczemu, dopuszczając do głosu najniższe instynkty i popędy biosu” (Dyś 2024: 5).

Środkiem zaradczym może być *agos* (gr. *ago* – prowadzę), rozumiany jako siła moralnego i intelektualnego oddziaływania autorytetu wychowawców, jako ludzi należących do elity danego środowiska, którzy powinni stanowić przykład dobrego wychowania. Wychowawcy dążą do prowadzenia w górę, w kierunku coraz lepszych wzorców. *Agos* wychowawców stanowi więc obok *biosu* i *etosu* trzecią siłę wychowania człowieka. Proporcje wpływu tych czynników są zmienne w życiu jednostki, a w konsekwencji też jej postawy wobec nich.

Przechodząc do etosu akademickiego, w literaturze przedmiotu napotykamy cztery zasadnicze reguły etosu nauki przejęte z badań socjologicznych (za: Górniewicz 2018: 239). Pierwsza z nich to reguła uniwersalności. Dotyczy ona prawdy naukowej, prawomocności i stosowalności odkryć, formułowania praw rozwoju rzeczywistości. Bez względu na miejsce (w znaczeniu geograficznym) generowania owych odkryć istotę ww. reguły stanowi sama wartość badań, ich znaczenie dla rozwoju ludzkości, opisu mającego na celu zrozumienie świata. Reguła wspólnotowości stanowi, że wytwory intelektualnej działalności świata uczonych są wspólnym zasobem wiedzy. Dostęp do tego może mieć każdy, o ile posiada narzędzia i kompetencje poznawcze do realizacji tego typu działań poznawczych. Reguła bezinteresowności kładzie nacisk na wewnętrzny imperatyw poznawczy uczonego, dla którego kierunkowskazem działań badawczych jest prawda naukowa, dążenie do jej poznania, a nie wpływy ze środowisk politycznych, gospodarczych, poszczególnych kręgów społecznych. Uczony dąży do poznania prawdy i głosi tę prawdę, kierując się wyłącznie własnym sumieniem moralnym i korzystając z bogatego instrumentarium poznawczego. Czwarta reguła, którą nazwano regułą zorganizowanego sceptycyzmu (in. krytycyzmu i weryfikacji), zakłada, że każdy wytwór pracy naukowca podlega weryfikacji, krytyce i opiniowaniu w kolejnych badaniach (swoich i innych) sprawdzających nowatorskie metody poznawcze i odkrycia. Badacz zdaje sobie sprawę z obowiązku nieustannego powątpiewania, sceptycyzmu na wszystkich etapach procesu badawczego. W toku wielokrotnych działań sprawdzających weryfikacja wiedzy czyni ją pewniejszą i bardziej udowodnioną. Goćkowski zaproponował jeszcze jedną regułę i nazwał ją regułą odpowiedzialności uczonego za efekty swojej pracy badawczej. Polega ona na tym, że badacz, realizując swój program badawczy, poszerza horyzonty poznawcze i przewiduje skutki swoich odkryć dla ludzkości lub lokalnej społeczności albo świata przyrody (Goćkowski 1996: 34, za: Górniewicz 2018: 239).

- Uzupełnieniem wymienionych reguł jest zbiór pięciu wymogów etosu nauki:
- Wymóg racjonalizmu określa takie postępowanie uczonego, którego fundamentem jest racjonalne myślenie, zdolność do rozumowego poznawania rzeczywistości.
 - Wymóg obiektywizmu rozumiany jest jako uniezależnienie się badacza od czynników spoza empirycznego postępowania badawczego i kryteriów logicznego rozumowania, od emocjonalnego podejścia i oczekiwań własnych co do wyników badań lub od nacisków zewnętrznych.
 - Wymóg krytycyzmu chroni badacza przed błędami, bowiem oznacza konieczność dokonywania racjonalnej oceny argumentów, hipotez i wniosków.

- Wymóg konceptualizmu wiąże się z umiejętnościami nie tylko krytycznej refleksji, lecz także konstruktywnego myślenia, innowacyjności, kładzie bowiem nacisk na szukanie i przekazywanie w procesie krytycznej oceny działalności badawczej nowych rozwiązań lub idei takich rozwiązań.
- Wymóg nieposłuszeństwa w myśleniu polega zaś na ciągłym poszukiwaniu obiektywnej prawdy naukowej (Grabarczyk 2013: 73–74; por. Goćkowski 1996: 34; Kisiel 2011: 207).

We wspomnianej wcześniej Szkole Lwowsko-Warszawskiej wyróżniono trzy typy etosu: naukowy, dydaktyczny i organizacyjny. Warto przypomnieć, iż pierwszy zajmował najwyższą pozycję. Podstawowym zadaniem naukowca była – zgodnie z przyjętymi w Szkole pryncypiami – twórczość naukowa, czyli zdobywanie „prawd lub prawdopodobieństw” (jak to określał Twardowski): „Rdzeniem i jądrem pracy uniwersyteckiej jest tedy twórczość naukowa [...]. Cięży na Uniwersytecie obowiązek odkrywania coraz to nowych prawd i prawdopodobieństw naukowych oraz doskonalenie i szerzenie sposobów, które je odkrywać pozwalają” (Twardowski 1933: 3).

Za podstawowy warunek umożliwiający twórczość naukową uważano zdolność do niezależnego myślenia, utożsamianą z wolnością (naukową). Ossowska ostrzegła przed poddawaniem się ideologii (zwłaszcza totalitarnym i/lub narzucanym z góry): „Dla osiągnięcia uczciwości intelektualnej niezbędny jest krytycyzm, dyspozycja nie bez racji tępona w ustrojach totalnych, a konieczna w ustroju demokratycznym, gdzie człowiek winien się swobodnie orientować pośród różnych, na równi dopuszczonych do głosu stanowisk” (Ossowska 1983: 361). (Wewnętrzna) wolność uczonego może być zagrożona czynnikami zewnętrznymi, na co zwraca uwagę Twardowski:

Ci, co uniwersytety fundują i utrzymują, dowiedliby zupełnego niezrozumienia istoty Uniwersytetu, gdyby chcieli w czymkolwiek krępować jego pracę, z góry zastrzegać się przeciw pewnym jej wynikom, wskazywać, jakie rezultaty byłyby pożądane. [...] [Uniwersytet] musi [...] przestrzegać należytego dystansu między sobą a nurtem [...] prądów społecznych, ekonomicznych, politycznych i wszelakich innych [...] (Twardowski 1933: 6–7).

W etosie na poziomie dydaktycznym deklarowano współpracę ze studentami, którzy, obserwując prace naukowców, stopniowo włączając się w nie, wyrabiali w sobie nawyk szukania prawdy, nieulegania zewnętrznym presjom, wdrażali się do efektywnego współdziałania. Twardowski pisał:

[...] młodzież, owiana naukową i badawczą atmosferą Uniwersytetu, nauczy się we wszystkim szukać prawdy obiektywnej, zamiast ulegać pięknie brzmiącym hasłom i wpadać w sieci różnych łowców dusz. [...] umiłowanie prawdy obiektywnej [...] stać się musi potężnym czynnikiem, wychowującym młodzież na ludzi [...] zdolnych do takiego współdziałania, w którym względy rzeczowe górują nad osobistymi, interes wspólny nad jednostkowym (Twardowski 1933: 9).

Etos organizacyjny to tworzenie okazji do wymiany myśli i współdziałania z innymi. U Twardowskiego polegał na organizowaniu gremiów naukowych (np. Koła Filozoficznego Lwowskiej Czytelni Akademickiej, Seminarium Filozoficznego, Polskiego Towarzystwa Filozoficznego (1904)), zjazdów, konferencji, redakcji czasopism.

Skupiając się na etosie uczonego, podkreślimy, że jest on związany z przyjętym stylem pracy i życia, praktykowanym w środowisku naukowym, złożonym z ludzi biorących udział w tworzeniu wiedzy naukowej. Zdajemy sobie sprawę, że nie jest to homogeniczna grupa społeczna. O jakich wzorcach/postawach/rolach możemy mówić w tym kontekście?

Przemysław Kaczmarek w odniesieniu do etosu akademickiego wskazuje na dwie role „profesjonalistów”: twórczą i powielaczową. W pierwszej uczonego charakteryzuje kompetencja i chęć utrzymania niezależności od czynników zewnętrznych, w tym odporność na presję klienta, grupy zawodowej, opinii publicznej; w drugiej – celem staje się dostosowanie do zastanych wzorców postępowania, dostarczanych zwłaszcza przez świat instytucji (Kaczmarek 2022: 69). Na pytanie: kim są lub powinni być nauczyciele akademicy, Kaczmarek proponuje spojrzenie z perspektywy dwóch wizji intelektualisty: uniwersalnego i wyspecjalizowanego (specjalisty). Pierwszy jest aktywny społecznie, zabiera głos w debatach publicznych, tłumaczy opinii publicznej zmiany społeczne i instytucjonalne, kieruje się racjami wspólnego dobra. Działania specjalisty są wyznaczane przez interes praktyki społecznej, w której jest ekspertem, za nadrzędne zadanie uznaje ochronę instytucji, w której pracuje, choć kluczową racją do podejmowania decyzji pozostaje moralność zawodowa (Kaczmarek 2022: 72).

Florian Znaniecki prowadząc badania nad społecznymi rolamiuczonych środowiska uniwersyteckiego w pierwszej połowie XX wieku, wyodrębnił pięć podstawowych ról profesorów – nauczycieli akademickich:

- eksperta jako rzeczoznawcy, kojarzonego przede wszystkim z wiedzą;
- scholarchy, który w pracy dydaktycznej odkrywa prawdy o rzeczywistości, porządkuje wiedzę;

- kumulatora wiedzy, który nawet jeśli nie dokonuje przełomowych odkryć, to małymi kroczkami (tzw. badaniami przyczynkowymi) systematycznie wzbogaca zasób wiedzy naukowej z określonej dziedziny;
- bojownika o prawdę, który dzieli się z opinią społeczną swoimi pomysłami, udziela porad, bierze udział w debatach poszukujących sedna;
- krzewiciela wiedzy, edukatora, który ma poczucie misji i którego cieszy dzielenie się wiedzą, jej upowszechnianie w istotnych dla ludzi sprawach (Znaniecki 1974; 1984).

W drugiej dekadzie XXI wieku typologię Znanieckiego można by uzupełnić o kilka nowych ról, np. mediatora, który godzi zwaśnione strony we własnym środowisku; biurokraty, który sporządza sprawozdania z działalności swojej i swoich pracowników; kolekcjonera nie tylko dzieł naukowych czy dzieł sztuki, lecz także (a może przede wszystkim) punktów koniecznych w procesie parametryzacji; opiekuna naukowego doktorantów i studentów (za: Górniewicz 2018: 236).

Współcześnie zauważa się proces odchodzenia od intelektualisty uniwersalnego na rzecz specjalisty. Przyczyny i konsekwencje tej tendencji wyjaśnia Zygmunt Bauman (1988), odwołując się do dwóch wizji ideologii: ery tłumaczy i ery prawodawcy. W erze tłumaczy zadaniem intelektualistów nie jest tworzenie rzeczywistości na podstawie określonego centrum, ale tłumaczenie jej, wyjaśnianie społeczeństwu, tworzenie cywilizowanej rozmowy w sytuacji permanentnego konfliktu wartości. Intelektualiści, występując w roli prawodawców, wyznaczają wzory postępowania w praktyce społecznej, a swoją rolę mogą wypełniać na dwa sposoby: jako ideolodzy (którym nieobce jest manipulowanie symbolami) lub jako eksperci-projektanci, technolodzy. Swoją pewność działania czerpią ze stałych, niewzruszalnych fundamentów, a pojęcie odpowiedzialności sprowadza się do działania według określonego wzorca (zewnętrznego względem podmiotu).

Nawiązując do tego, John Ziman (2000) przeciwstawia nauce akademickiej i jej etosowi naukę przemysłową oraz typ mieszany – naukę postakademicką. Nauka przemysłowa – według Zimana – ma charakter komercyjny, ekspercki, lokalny, a postakademicka opowiada się za tym, aby wiedzę uznać za własność tego, kto sfinansował badania, zaś sama nauka ma służyć przede wszystkim rozwiązywaniu problemów praktycznych; praca naukowa powinna podlegać ścisłej kontroli i zarządzaniu. Bieliński (2016) na podstawie swoich badań stwierdził, że w polskiej nauce najszerszą akceptacją cieszy się etos akademicki (tzw. mertonowski), który uznawany jest przez większość kadry profesorskiej oraz przeważa wśród pracowników nauk humanistycznych, przyrodniczych i ścisłych. Wartości

nauki przemysłowej zyskały przewagę wśród przedstawicieli nauk technicznych, rolniczych i społecznych, a etos postakademicki dominuje w naukach medycznych.

Znany amerykański filozof MacIntyre mówi o współczesnym uniwersytecie (nie tylko amerykańskim), że przejawia cechy zachłannych korporacji (2013, za: Dopart 2020: 32). To zauważa również Józef Górniewicz, który postrzega uczonego jako kreatora wartości poznawczych, ale jednocześnie jako członka korporacji akademickiej przeżywającego codzienne dylematy moralne (Górniewicz 2018: 229). Warto pamiętać, że korporacje wywodzą się ze średniowiecznych gildii i cechów rzemieślniczych. Tak też określano organizacje studenckie działające w średniowiecznych uniwersytetach. Termin ten jest więc związany ze społecznością akademicką już od początków istnienia europejskich uczelni.

Środowisko uczonych wypełnia warunek działania korporacyjnego, jeśli przyjmie się, że: Po pierwsze, korporacja jest formalnym zrzeszeniem grupy osób wykonujących podobne działania, jej członkowie dbają o rozwój danej dziedziny, właściwe przygotowanie merytoryczne i moralne kandydatów, ustanawiają ścieżki awansu i selekcji – uniwersytet wykazuje ten sam charakter działań. Po drugie, korporacja stanowi zamknięte środowisko, to uniwersytet wypełnia ten warunek w zakresie przestrzegania pewnych procedur, tradycji, metod kształcenia i działania w świecie społecznym. Po trzecie, korporacja ma swoją moc i cechuje ją środowiskowa ekspansywność i widać, że uniwersytety przyciągają ludzi chcących rozwijać działania naukowe; że środowiska akademickiego wychodzą impulsy różnego typu zmian (edukacyjnych, społecznych, filozoficznych), nowe kierunki kulturowe, koncepcje ekonomiczne itd.; uczelnie działają nie tylko na rzecz lokalnego środowiska, lecz także szerzej. Po czwarte, korporacje są organizacjami elastycznymi w działaniu i szybko dostosowują się do zmian, są nastawione zarówno na efektywność, jak i na zysk, a w tym zakresie również widać, że uniwersytety szukają optymalizacji kosztów, nowych form zatrudnienia, strategii działania i oceny pracowników, systemów ich motywowania. Po piąte, korporacje mają swoją dynamikę rozwoju i uczelnie w tym zakresie również mają możliwości tworzenia nowoczesnej bazy badań, specjalistycznych pracowni, kolejnych placówek.

Oprócz idei etosu naukowego w badaniu rzeczywistości istnieją także inne podejścia analityczne, które można określić modelami uprawiania nauki. Najczęściej jest mowa o:

- modelu badań realizowanych zgodnie z etosem nauki, tzn. kierowania się w działaniach poznawczych wartościami moralnymi, dążeniem do poznania prawdy;
- modelu neutralności aksjologicznej i światopoglądowej badacza, sformułowanego przez Maxa Webera (2004), zakładającego, że uczonego nie kieruje się innymi

- wartościami niż tylko dążeniem do poznania prawdy, uznaje tylko fakty, a nie sądy innych o owych faktach, w działaniach ogranicza się do optymalnego wykonania zadania;
- modelu efektywności naukowej, w którym bierze się pod uwagę badania zlecane przez organizacje gospodarcze, przedsiębiorstwa, polityków, ponieważ ci – uświadamiając sobie wpływ potencjału naukowo-technicznego – tworzą fundusze przeznaczone na finansowanie badań;
 - modelu badań zaangażowanych światopoglądowo zleczanych przez podmioty polityczne i stąd powstanie np. nauki socjalistycznej, kapitalistycznej (gdzie nauka sama stała się światopoglądem naukowym i/lub została „zaprzęgnięta” w system przemian gospodarczych, społecznych i politycznych (por. Sowa 2015);
 - modelu progresywnego rozwoju nauki i społeczeństwa polegającego na budowania nowej świadomości opartej na przesłankach naukowych, tworzeniu takiej polityki naukowej, która widzi korzyści płynące z prowadzonych przez uczonych badań dla państwa i społeczeństwa oraz ma refleksję nad istotą nauki;
 - modelu eklektycznym, który umożliwia jednocześnie występowanie w praktyce akademickiej różnorodnych postaw badaczy wobec istoty pracy naukowej, gdzie uczony wyznaje określony światopogląd, postawę, ale ma świadomość realiów swojego funkcjonowania w określonym łańdźu prawnym i środowisku.

5. Współczesne zmiany związane z globalizacją nauki

Czy współcześnie można jeszcze mówić o jakimkolwiek etosie, tym bardziej akademickim? Co się dzieje, gdy etos zostaje naruszony, a więc gdy dochodzi do „rozpadu wartości” (korzystając z określenia Janusza Goćkowskiego i Anny Woźniak (2003: 122))? Zaczyna panować chaos w sferze wartości oraz dają o sobie znać zjawiska kryzysowe, obniżanie prestiżu uniwersytetu (por. Szotek 2017: 165); „[...] obserwujemy postępujący kryzys zaufania do rezultatów badań naukowych oraz autorytetu pracowników nauki” (Witkiewicz 2022: 7).

Pojawiają się zatem kolejne pytania, np. „Czy przypadkiem uniwersytet nie zaczyna się niepokojąco zmieniać w zawodówkę, nawet jeśli poziom byłby wyższy?” (Krzemiński 2024). Uczelnia bywa porównywana do hipermarketu, gdzie obowiązują prawa marketingu, promocje, upusty. Nauka staje się „towarem”, oferty edukacyjne „leżą na półkach”, a student – ów nieustannie „uwodzony klient edukacji” jest przedmiotem intensywnej „obróbki” intelektualnej i wchodzi na rynek pracy jako mocno „przetworzony produkt” (por. Okońska 2007: 160; Śliwowski 1998: 371).

A przecież – jak pisze Czeżowski – „uniwersytet – mimo wysiłków zmierzających do przerobienia go na przedsiębiorstwo produkujące wiedzę i świadczące usługi edukacyjne – powinien odgrywać rolę kulturotwórczą dzięki rzetelnym badaniom i kształceniu twórczych indywidualności – ludzi intelektu i ludzi sumienia razem” (Czeżowski 1989: 240). Etos akademicki nie jest impregnowany na erozyjne działania czynników, które można by kategoryzować jako wewnętrzne – te, które wynikają z osobowości uczonego, jego współpracy z innymi, i zewnętrzne – związane z realiami narzucanymi instytucjonalnie. Każdy z nauczycieli akademickich mógłby wskazać przypadki znane z własnego doświadczenia, ale ograniczmy się do zacytowania kilku poświadczonych w wybranej literaturze przedmiotu:

Do przejawów irracjonalizmu należy m.in. to, co w sposób w istocie niesłusznie bagatelizujący określane jest mianem „punktozy”. [...] warto stale przypominać, że dane naukometyczne, wbrew irracjonalnym nadziejom, nie stanowią żadnej zobiektywizowanej miary jakości wytworów pracy naukowej (Brożek 2023: 47).

Andrzej Szostek w tekście *Dlaczego dobremu kandydatowi na profesora trudno dziś zostać w Polsce dobrym profesorem?* odnosi się do treści kodeksu KEN *Dobre obyczaje w nauce*, zaznaczając, że jego uwagi mają charakter osobistych refleksji. W rozdziale drugim kodeksu KEN pt. *Pracownik nauki jako twórca* w p. 2.3 czytamy: „Główną motywacją pracownika nauki powinna być pasja poznawcza i chęć wzbogacenia dorobku nauki. Główną jego nagrodą powinno być poznanie prawdy i uznanie środowiska naukowego” (Szostek 2010: 7). Szostek wskazuje całą listę utrudnień towarzyszących realizacji owej pasji, m.in. określony czas wymagany na poszczególne etapy kariery naukowej, zdobycie stopni i tytułów; z jednej strony wydłużenie progu do ok. 35–40 lat życia, z drugiej – osłabienie z wiekiem efektywności; presja czasu, która wpływa na wybór tematu i metody; pisanie pod recenzenta, pokusa uprawiania taniej „produkcji naukowej”, z której pracownicy naukowo-dydaktyczni są rozliczani; wieloetatowość, biurokracja naukowa itd. (Szostek 2010: 187–188).

W rozdziale trzecim kodeksu KEN pt. *Pracownik nauki jako mistrz i nauczyciel*, w p. 3.2 napisano: „Obowiązkiem pracownika nauki jest wyszukiwanie i otaczanie szczególną opieką adeptów wybitnie uzdolnionych i zachęcanie ich do podjęcia pracy naukowej” (*Dobre obyczaje w nauce* 2001: 9). Obowiązek ten utrudniają jednak, np. mnogość uczelni, wieloetatowość i zbyt duża liczba studentów pod opieką profesora; seminaria bez rozmów indywidualnych, co nie sprzyja budowania relacji „mistrz – uczeń”; uczelniom zależy na liczbie studentów, a w „pogoni” za studentem obniża się poprzeczkę w zakresie wymagań, pośrednio

także wartość intelektualną studentów; zmiany programu nauczania w szkołach wyższych w kierunku ich związku z rynkiem pracy itp. (Szostek 2010: 189–191). Autor pyta wprost:

Czy oczekuje się od nich [profesorów] tego, by rozwijali samodzielność studenta, jego krytycyzm, a także tego, by oceniali sprawiedliwie jego wiedzę, czy też raczej tego, by przeprowadzili możliwie sprawnie swe zajęcia i starali się dostosować ich poziom, a także poziom egzaminacyjnych wymagań, do coraz niższego poziomu słuchaczy? (Szostek 2010: 191)

i dzieli się swoimi refleksjami: „[...] plaga pośpiesznego i niezbyt ambitnego prowadzenia zajęć uniwersyteckich stała się zbyt powszechna, by o niej nie wspomnieć” (Szostek 2010: 191). Szostek odnosi się także do zapisów piątego rozdziału kodeksu KEN dotyczącego roli profesora jako opiniodawcy, wiele uwagi poświęcając rzetelności opinii (recenzji) i wskazując na trzy źródła jej zagrożenia: niekompetencję, niedbałość oraz różnorakie (w tym nierzadko korupcjogenne) układy (Szostek 2010: 191–193).

Na temat wspomnianej już wcześniej „punktozy” wypowiada się także Witkiewicz we *Wstępie* do publikacji pokonferencyjnej *Etos ludzi nauki*:

Prelegenci zwrócili także uwagę na istotny problem obserwowany w jednostkach naukowych, jakim jest wzrost znaczenia biurokratyzacji w nauczaniu i zjawisko tzw. punktozy. Pogoń za punktami w dużej mierze prowadzi do przyrostu liczby prac naukowych [...], a nie służy analizie rzeczywistych efektów pracy naukowej (Witkiewicz 2022: 8).

Ignacy Dec w artykule *Etyczny wymiar krytyki naukowej* zadaje pytanie: „Co zagraża dziś w Polsce etosowi profesora?” i wskazuje: „Pierwszym z nich [zagrożeń] jest sprzeniewierzenie się powołaniu do służenia prawdzie, która to służba jest zarazem służbą człowiekowi. Innym zagrożeniem jest pokusa kariery czy taniej sławy, popularności. [...] Człowiek nauki nie powinien ulegać żadnej ideologii, żadnej poprawności politycznej” (Dec 2022: 55). Na XVI Ogólnopolskim Zjeździe Socjologicznym (14–16 września 2016) Bieliński w swoim referacie zauważał:

[...] polska reforma akademicka ma zmierzać do ukształtowania się „umiędzynarodowionej nauki postakademickiej”, w ramach której gratyfikuje się naukowców indywidualnie, w szczególności za udział we współpracy międzynarodowej [...], wartości i normy typowe dla rynku wypierają w istotnej części jej [nauki] dotychczasową podstawę aksjonormatywną (za: Dopart 2020: 30).

Można by cytować dłużej, ale z tych „grzechów” zdaje sobie sprawę każdy naukowiec. To gorzkie prawdy dla kogoś starającego się prowadzić rzetelne badania, zachować uniwersalne zasady etosu akademickiego, budować autorytet swój i ogólnie – nauki.

Nie sposób jednocześnie uciec przed kolejnymi niebezpieczeństwami czyhającymi na pracowników uniwersytetów w dobie globalizacji/umiędzynarodowienia nauki. Przestrzegają przed nimi Greg Lukianoff i Jonathan Haidt, opisując w wydanym w 2023 roku tomie pod charakterystycznym tytułem *Rozpieszczony umysł* pewne zjawiska odnotowywane na amerykańskich uniwersytetach. Chodzi m.in. o „mściwą protekcję”:

[...] w niektórych szkołach trend obronnej autocenzury był reakcją na studentów skorych do natychmiastowego „wytykania” i krytykowania innych za rzeczy, które uznali za obraźliwe – albo wobec nich samych albo członków grupy, których postanowili bronić. Nazwaliśmy to „mściwą protekcją” [...]. [...] takie zachowanie utrudnia wszystkim studentom prowadzenie otwartych debat [...] (Lukianoff/Haidt 2023: 25).

Rozszerzanie znaczeń, np. w obszarze bezpieczeństwa, może powodować niezamierzone skutki. Chodzi o zjawisko znane jako „concept creep”, czyli o zapewnienie studentom bezpieczeństwa nie tylko fizycznego, lecz także emocjonalnego:

Jednak w XXI wieku na niektórych kampusach uniwersyteckich znaczenie słowa „bezpieczeństwo” uległo procesowi znanemu jako „concept creep” (stopniowe rozszerzanie znaczenia terminu określającego krzywdę) i objęło również „bezpieczeństwo emocjonalne”. Na przykład w 2014 roku władze Oberlin College przekazały wydziałom zalecenie stosowania ostrzeżeń przed prowokującymi treściami [...] (Lukianoff/Haidt 2023: 46).

To wiąże się z kolejnym trendem – *sejfityzmem/ kulturą sejfityzmu*, a pojęcie to „odnosi się do kultury czy systemu przekonań, w którym bezpieczeństwo stało się rzeczą świętą. [...] może [to] doprowadzić do zamkniętego koła: dzieci stają się kruche i mniej odporne, przez co dorośli zwiększają ochronę, a to sprawia, że stają się one jeszcze bardziej kruche [...]” (Lukianoff/Haidt 2023: 53–54).

Jak widać, sejfityzm może doprowadzić do słabości emocjonalnej młodego pokolenia (stąd podtytuł książki: *Jak dobre intencje i złe idee skazują pokolenie na porażkę*), stanowić – w miarę dorastania – dalej idące niebezpieczeństwo⁸. Na

⁸ Zob. też ostatnio w Polsce – raport *Analiza badań nad zdrowiem psychicznym i jakością życia w środowisku akademickim*, zaprezentowany na konferencji prasowej zorganizowanej 10 kwietnia 2025 r. w Ministerstwie Nauki i Szkolnictwa Wyższego (MNiSW 2025).

kolejnych kartach książki czytamy o próbach wprowadzania na uczelniach specyficznej cenzury, domagania się instytucjonalnej ochrony przed osobami/poglądami, z którymi student się nie zgadza i domaganie się odmówienia np. wykładu na uczelni osobom, których poglądy mu nie odpowiadają. To w imię zapewnienia bezpieczeństwa emocjonalnego słuchaczy (w skrócie: nie dopuścić do wysłuchania, aby nie dopuścić do przeżycia złych emocji). A co z możliwością poznania różnych punktów widzenia, rozwojem krytycznego myślenia? Rodzi się dylemat: uniwersytet otwarty na debaty (nawet te trudne) czy homogeniczność opinii i niebezpieczeństwo podatności danej społeczności na myślenie ideologiczne, grupowe i ortodoksyjne zachowania w imię bezpieczeństwa emocjonalnego?

6. Podsumowanie

Treści przedstawione w niniejszym tekście miały na celu rekapitulację najistotniejszych informacji związanych z pojęciem etosu akademickiego. Nie sposób odnieść się do wszystkich wątków, artykułów i głosów w dyskusji na ten temat⁹. Referując tytułowy problem, wyeksponowano dorobek i założenia Szkoły Lwowsko-Warszawskiej, przyjmując, iż na gruncie polskim stanowi kanoniczny model trwale osadzony w tradycji akademickiej, choć obecnie poddawany silnym wpływom (zwłaszcza zewnętrznym) o różnej motywacji. Stąd nasuwa się także refleksja, iż przedstawione wyżej wieloletnie dyskusje można skonstatować jako swoisty dysonans wspomnień i realizmu (w znaczeniu: szacunek i/lub przywiązanie do tradycji kontra świadomość nieuniknionych zmian dyktowanych prawami współczesności). Obserwowane dziś i zasygnalizowane w tekście elementy praktycznego funkcjonowania etosu akademickiego, czynniki powodujące jego erozję stanowią motywację do dalszych badań, uszczegółowień, które jednak wykraczają poza ramy tego tekstu¹⁰.

Należy jednak zdawać sobie sprawę, iż trudno nie dyskutować o tym, co burzy etos akademicki. Trudno jest także godzić działania zmierzające do zachowania pewnych cech tożsamościowych tradycyjnego uniwersytetu z wychodzeniem

⁹ Zob. cz. 1, przyp. 2.

¹⁰ Warto w tym miejscu odwołać się do pierwszej chyba w Polsce obszernej analizy globalnych przemian szkolnictwa wyższego i nauki, biorącej pod uwagę szeroki społeczno-gospodarczy kontekst współczesnego kapitalizmu przeprowadzonej przez Krystiana Szadkowskiego w monografii pt. *Uniwersytet jako dobro wspólne. Podstawy krytycznych badań nad szkolnictwem wyższym* (2015) lub choćby do opisu form komercjalizacji wiedzy przedstawionych przez Emilię Kaczmarek (2019) albo do badań Marzeny Feldy (2018).

naprzeciw wyzwaniom współczesności oraz oczekiwaniom różnych podmiotów życia społecznego, w tym i samych studentów. Należy mieć mimo wszystko nadzieję, że wielu podoła oczekiwaniom i wymogom stawianym nauczycielom akademickim, a przede wszystkim profesorom, którzy decydują tak naprawdę o formułowaniu etosu środowiska naukowego, zarówno w zakresie etosu profesora, jak i etosu studenta czy idei uniwersytetu. Przestrogą dla wszystkich mogą być słowa Stanisława Jerzego Leca: „Nauka jest sprawą wielkich. Maluczki dostają się nauczki” (Lec 2021: 11).

Bibliografia

- Ajdukiewicz, K. (1965), *O wolności nauki*. W: tegoż, *Język i poznanie*, t. II. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe: 266–281.
- Akademicki kodeks wartości Uniwersytetu Jagiellońskiego* (2003). Kraków. <https://www.uj.edu.pl/documents/10172/84597185/akademicki-kodeks-wartosci.pdf/3bff64b6-8507-410c-82c5-264a10f3841a> [dostęp: 12.02.2025].
- Arystoteles (1964), *Polityka*. Przeł. Piotrowicz, L. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- b.a. (1979), *Etyka ludzi nauki*. Spotkania. Niezależne pismo młodych katolików 7: 24–34. <https://zbc.uz.zgora.pl/dlibra/publication/3853/edition/4057/content> [dostęp: 16.05.2024].
- Bauman, Z. (1988), *Prawodawcy i tłumacze*. Przeł. Ceynowa, A./Giebułtowski, J. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Bieliński, J. (2016), *Etos nauki w Polsce. Nauka akademicka, postakademicka czy przemysłowa?* Referat wygłoszony na XVI Ogólnopolskim Zjeździe Socjologicznym, Gdańsk 14–16 września 2016 r. https://www.academia.edu/30228998/Etos_nauki_w_Polsce_Nauka_akademicka_postakademicka_czy_przemysl%C5%82owa [dostęp: 16.02.2025].
- Brożek, A. (2023), *Etos akademicki Szkoły Łwowsko-Warszawskiej*. Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria 3/127: 25–48. DOI: 10.24425/pfns.2023.148256.
- Czeżowski, T. (1967), *W sprawie deontologii pracownika naukowego*. Etyka 2: 111–121. DOI: <https://doi.org/10.14394/etyka.217>.
- Czeżowski, T. (1989), *Pisma z etyki i teorii wartości*. Wrocław: Ossolineum.
- Czym jest etos w etyce?* <https://www.echos.pl/czym-jest-etos-w-etyce/> [dostęp: 14.02.2025].
- Dąmbska, I. (1994), *O niektórych ideach metafizycznych w szkole lwowsko-warszawskiej*. Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria 4/2: 107–116. https://pf.uw.edu.pl/images/NUMERY_PDF/012/PF_1994-R3_414_Damska-I_O_niektorych.pdf [dostęp: 16.05.2025].
- Dec, I. (2022), *Etyczny wymiar krytyki naukowej*. W: Witkiewicz, W. (red.), *Etos ludzi nauki. Publikacja pokonferencyjna*. Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe: 49–55. https://wtw.wroclaw.pl/wp-content/uploads/2022/10/WTN-publikacja_po_konferencji-ETOS-LUDZI-NAUKI-2.pdf [dostęp: 12.02.2025].
- Dobre obyczaje w nauce. Zbiór zasad i wytycznych* (1994/2001). Warszawa: KEN PAN. <https://ken.pan.pl/images/stories/pliki/pdf/down.pdf> [dostęp: 14.02.2025].
- Dopart, B. (2020), *Etos wykładowcy akademickiego (etos a praktyka)*. W: Suchanek, L. (red.), *Etos i etyka w badaniach i w nauczaniu*. Debaty PAU, t. VII. Kraków: PAU: 29–36. <https://pau.krakow.pl/index.php/pl/wydawnictwo/publikacje-on-line/debaty-pau/tom-vii> [dostęp: 12.11.2024].
- Dyś, M. (b.d.), *Bios, etos i agos w myśli pedagogicznej*. Profesor.pl: 1–7. https://www.profesor.pl/mat/pd6/pd6_m_dys_20060526.pdf [dostęp: 14.11.2024].

- Feldy, M. (2018), *Etos nauki a podejście do promocji nauki*. MINIB. Marketing Instytucji Naukowych i Badawczych. Kwartalnik Naukowy Instytutu Lotnictwa” 2/28: 67–98. https://minib.pl/wp-content/uploads/2018/06/Marzena_Feldy-Etos_nauki_a_podejscie_do_promocji_w_nauce.pdf [dostęp: 30.04.2025].
- Gibiński, K. (1994), *Przedmowa*. W: tegoż, *Dobre obyczaje w nauce. Zbiór zasad i wytycznych*. Warszawa: KEN PAN: 1–4. <https://wystawy.biblioteka.pollub.pl/items/show/674> [dostęp: 16.05.2025].
- Goćkowski, J. (1996), *Ethos nauki i role uczonych*. Kraków: Wydawnictwo Secesja.
- Goćkowski, J. (1999), *Uniwersytet i tradycja w nauce*. Kraków: Wydawnictwo Secesja.
- Goćkowski, J./Pigoń, K. (red.) (1991), *Etyka zawodowa ludzi nauki*. Wrocław i in.: Ossolineum.
- Goćkowski, J./Woźniak, A. (2003), *Tożsamość i żywotność uniwersytetu. Problem charakteru tradycji życia akademickiego*. W: Ładyżyński, A./Raińczuk, J. (red.), *Uniwersytet – między tradycją a wyzwaniami współczesności*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”: 121–148.
- Grabarczyk, Cz. (2013), *Etos, autorytet i odpowiedzialność naukowców i nauczycieli akademickich*. Referat wygłoszony na konferencji ChFPN: *Nauka – etyka – wiara*, Rydzyna 30.05–2.06.2013. https://www.chfpn.pl/new13/new13_grabarczyk.pdf [dostęp: 12. 05.2024].
- Górniewicz, J. (2018), *Profesor akademicki jako członek korporacji uczonych i jego dylematy moralne*. Przegląd Pedagogiczny 1: 229–246. DOI: 10.34767/PP.2018.01.18.
- Hegel, G.W.F. (2023), *Fenomenologia ducha*. Przeł. Nowicki, Ś.F. Warszawa: Aletheia.
- Heraklit, *Cytaty*. https://www.bing.com/search?pglt=4l&q=heraklit+cytaty&cvid=38deffc8e-b8f4fc481a05b07c42616cb&gs_lcrp=EgRlZGdlKgYIABBFGDkyBggAEEUYOTIGCA-EQABhAMgYIAhAAGEDSAQg2Mzk0ajBqMagCALACAA&FORM=ANNTA1&PC=ASTS [dostęp: 10.10.2024].
- Kaczmarek, E. (2019), *Gorzka pigulka. Etyka i biopolityka w branży farmaceutycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kaczmarek, P. (2022), *Kim ma być pracownik akademii? Kilka uwag o wyborze między erą prawnodawcy a erą tłumaczy*. W: Witkiewicz, W. (red.), *Etos ludzi nauki. Publikacja pokonferencyjna*. Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe: 67–76. https://wtw.wroclaw.pl/wp-content/uploads/2022/10/WTN-publikacja_po_konferencji-ETOS-LUDZI-NAUKI-2.pdf [dostęp: 12.02.2025].
- Kant, I. (1953), *Uzasadnienie metafizyki moralności*. Przeł. Wartenberg, M. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kisiel, P. (2011), *Ethos nauki i uczonego w świetle koncepcji nauki Janusza Goćkowskiego*. Zagadnienia Naukoznawstwa 47/2 (188): 203–215. <https://journals.pan.pl/Content/93866/mainfile.pdf?handler=pdf> [dostęp: 16.02.2025].
- Kodeks: *Dobre praktyki w szkołach wyższych (z rozszerzeniem)* (2023). Warszawa: KRASP i FRP. https://www.krasp.org.pl/files/public/dokumenty/KRASP_Kodeks_Dobre_praktyki_PL.pdf [dostęp: 12.05.2025].
- Kodeks etyki pracownika naukowego (2020/2024). Warszawa: PAN. <https://prz.edu.pl/uczelnia/nauka/zaktualizowano-kodeks-etyki-pracownika-naukowego-63.html#:~:text=Zgromadzenie%20Og%C3%B3lne%20Polskiej%20Akademii%20Nauk%20uchwali%C5%82o%20zaktualizowany%20Kodeks,procedurami%20badawczymi%2C%20praktykami%20wydawniczymi%2C%20recenzowaniem%20i%20opiniowaniem%20prac.> [dostęp: 16.02.2025].
- Krzemiński, I. (2024), *Pozólkle kartki*. Gazeta Wyborcza (22 czerwca). <https://wyborcza.pl/7,75968,11991839,pozolkle-kartki.html> [dostęp 10.11.2024].
- Kunowski, S. (1993), *Podstawy współczesnej pedagogiki*. Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie.
- Lec, S.J. (2021), *Myśli nieuczesane*. <https://epage.pub/doc/lec-stanisaw-myli-nieuczesane-wk7x8rxnk3> [dostęp: 12.05.2025].
- Lukianoff, G./Haidt, J. (2023), *Rozpieszczony umysł. Jak dobre intencje i złe idee skazują pokolenie na porażkę*. Przeł. Filipowski, F. Poznań: Zysk i S-ka.

- MacIntyre, A. (1996), *Dziedzictwo cnoty. Studium z teorii moralności*. Przeł. Chmielewski, A. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- MacIntyre, A. (2013), *Bóg, filozofia, uniwersytety. Wybrane zagadnienia z katolickiej tradycji filozoficznej*. Przeł. Łagodzka, A. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Mames, J. (1992), *Kodeks etyczny pracownika nauki (zarys)*. Nauka Polska XXXIX/3: 87–97.
- Merton, R.K. (2002), *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Przeł. Morawska, M./Wertenstein-Żuławski, J. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- MNiSW (2025), Konferencja prasowa nt. raportu: *Analiza badań nad zdrowiem psychicznym i jakością życia w środowisku akademickim*. Biuletyn MNiSW z 10.04. <https://www.gov.pl/web/nauka/dostrzegamy-problem-zdrowia-psychicznego-w-srodowisku-akademickim-czasna-dzialania-naprawcze> [dostęp: 30.04.2025].
- Nauka – etyka – wiara. <https://chfnp.pl/nauka-etyka-wiara/> [dostęp: 23.09.2024].
- Nowakowski, P.T. (2007), *Dokumenty dotyczące etyczności pracowników akademickich. Społeczeństwo i Rodzina* 4/13: 105–123. https://www.researchgate.net/publication/324544353_Dokumenty_dotyczace_etycznosci_pracownikow_akademickich [dostęp: 12.05.2025].
- Okońska, E. (2007), *Uniwersytet jako szkoła dialogu w społeczeństwie obywatelskim*. Studia Bydgoskie 1: 155–162. <https://docplayer.pl/13057246-Uniwersytet-jako-szkola-dialogu-w-spoleczenstwie-obywatelskim.html> [dostęp: 16.02.2025].
- Ossowska, M. (1946), *Wzór obywatela w ustroju demokratycznym [1944–1946]*. Societas/Communitas 27/1: 33–46. <https://societas-communitas.isns.uw.edu.pl/article/547652/pl> [dostęp: 12.02.2025].
- Ossowska, M. (1973), *Ethos rycerski i jego odmiany*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ossowska, M. (1983), *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Sowa, J. (2015), *Przedmowa. Inna akademia jest możliwa!* W: Szadkowski, K. *Uniwersytet jako dobro wspólne. Podstawy krytycznych badań nad szkolnictwem wyższym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN : VII–XIX. <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/b8eb43c5-90b4-4928-bfba-f71191083fb1/content> [dostęp: 30.04.2025].
- Stawrowski, Z. (2020), *Etos jako kategoria moralna a środowisko akademickie*. W: Suchanek, L. (red.), *Etos i etyka w badaniach i w nauczaniu*. Debaty PAU, t. VII. Kraków: PAU: 21–28. <https://pau.krakow.pl/index.php/pl/wydawnictwo/publikacje-on-line/debaty-pau/tom-vii> [dostęp: 12.11.2024].
- Suchanek, L. (red.) (2020), *Etos i etyka w badaniach i w nauczaniu*. Debaty PAU, t. VII. Kraków: PAU. <https://pau.krakow.pl/index.php/pl/wydawnictwo/publikacje-on-line/debaty-pau/tom-vii> [dostęp: 12.11.2024].
- Sumner, W.G. (1995), *Naturalne sposoby postępowania w gromadzie*. Przeł. Kempny, M./Romaniszyn, K. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szadkowski, K. (2015), *Uniwersytet jako dobro wspólne. Podstawy krytycznych badań nad szkolnictwem wyższym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szostek, A. (2010), *Dlaczego dobremu kandydatowi na profesora trudno dziś zostać w Polsce dobrym profesorem?* Nauka 3: 184–193. DOI: 10.24425. <https://nauka-pan.pl/index.php/nauka/article/view/291/286> [dostęp: 16.02.2025].
- Szotek, B. (2017), *Stefan Folaron o etosie uniwersytetu wczoraj i dziś*. Folia Philosophica 38: 157–170. <https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-issn-2353-9445-year-2017-volume-38-article-5198> [dostęp: 16.02.2025].
- Śliwerski, B. (1998), *Współczesne teorie i nurty wychowania*. Kraków: Impuls.
- Tischner, J. (2008), *Etyka a historia. Wykłady*, t. II. Kraków: Instytut Myśli Józefa Tischnera.
- Twardowski, K. (1933), *O dostojęństwie uniwersytetu*. https://ken.pan.pl/images/1930_Twardowski_DostojenstwoUniwersytetu.pdf [dostęp: 12.12.2024].
- Weber, M. (2004), *Racjonalność, władza, odczarowanie*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

- Witkiewicz, W. (red.) (2022), *Etos ludzi nauki. Publikacja pokonferencyjna*. Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe. https://wtm.wroclaw.pl/wp-content/uploads/2022/10/WTN-publikacja_po_konferencji-ETOS-LUDZI-NAUKI-2.pdf [dostęp: 12.02.2025].
- Witkiewicz, W. (2022), *Wstęp*. W: tegoż (red.), *Etos ludzi nauki. Publikacja pokonferencyjna*. Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe: 5–8. https://wtm.wroclaw.pl/wp-content/uploads/2022/10/WTN-publikacja_po_konferencji-ETOS-LUDZI-NAUKI-2.pdf [dostęp: 12.02.2025].
- Ziejka, F. (2012/2013), *O etosie profesora słów kilka*. Alma Mater. Miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego 152–153: 24–26. <https://almamater.uj.edu.pl/documents/2910359/5191506/Alma%20Mater%20152-153?version=1.0&t=1355907918000> [dostęp: 12.02.2025].
- Ziman, J. (2000), *Real Science. What it is and what it means*. New York: Cambridge University Press.
- Znaniński, F. (1974), *Ludzie terażniejsi a cywilizacja przyszłości*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Znaniński, F. (1984), *Spoleczne role uczonych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zuziak, W. (2006), *Spoleczne perspektywy etyki*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT.

Słowniki

- ISJP – Bańko, M. (red.) (2000), *Inny słownik języka polskiego*, t. 1–2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- SJPD – Doroszewski, W. (red.), *Słownik języka polskiego*. <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/etos;5426560.html> [dostęp: 12.12.2024].
- SWJP – Dunaj, B. (red.) (2001), *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. 1–2. Warszawa: Reader's Digest.
- USJP – Dubisz S. (red.) (2004), *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (wersja elektroniczna).
- WSJPD – Dubisz, S. (red.) (2018), *Wielki słownik języka polskiego*, t. 1–5. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- WSJPŻ – Żmigrodzki P. (red.), *Wielki słownik języka polskiego*. <https://wsjp.pl> [dostęp: 12.02.2025].